

Провідні теоретичні підходи до вивчення сім'ї в контексті сімейної педагогіки

The leading theoretical approaches to the studying of family in the context of family pedagogic

Основные теоретические подходы к изучению семьи в контексте семейной педагогики

Анотація: У статті висвітлено різні методологічні підходи до вивчення сім'ї, їх роль та трансформації в контексті сучасної педагогічної науки. Проаналізовано взаємозв'язок між поняттями «шлюб», «сім'я»; показано конструювання сім'ї як системи, що складається з підсистем «подружжя – батьківство – родинність». Особлива увага приділяється методології символічного інтеракціонізму, що розглядає сім'ю як малу соціальну групу. У публікації розглянуто психолого-педагогічну модель елементарної сім'ї за певними характеристиками; висвітлено взірці сімейної поведінки, усталені норми й санкції у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Ключові слова: сім'я, соціальний інститут, соціологія сім'ї, шлюб, символічний інтеракціоналізм, конфлікт.

Аннотация: В статье высветлено разные методологические подходы к изучению семьи, их роль и трансформации в контексте современной педагогической науки. Проанализировано взаимосвязь между понятиями «брак», «семья»; показано конструирования семьи как системы, которая состоит из подсистем «супруги – отцовство – семейство». Особое внимание уделяется методологии символического интеракционизма, который рассматривает семью как малую социальную группу. В публикации изложено психолого-педагогическую модель элементарной семьи по определенным характеристикам; изображено образцы семейного поведения, сложившиеся нормы и санкции в сфере брачно-семейных отношений.

Ключевые слова: семья, социальный институт, социология семьи, брак, символический интеракционизм, конфликт.

Annotation: The article is concerned with the different methodological approaches of studying of family, their role and transformations in the context of modern pedagogic science. The interconnection between the “family” and “marriage” terms is analyzed; family designing as a system that consists of “spouses – paternity – family” subsystems. The special attention is focused on methodology of symbolic interactionism that considers the family as a small social group. The psycho-pedagogical model of elementary family according to some characteristics is revealed; the standards of family behavior, fixed norms and approvals in the marriage and family relations sphere are showed.

Key words: family, social institute, family sociology, marriage, symbolic interactionism, conflict.

Сім'я як надзвичайно складна підсистема суспільства, виконуючи різні соціальні функції, є об'єктом дослідження багатьох наук, які вивчають ті чи ті сторони її розвитку та функціонування.

Особливо ретельно дослідники вивчають сім'ю в контексті становлення її як соціального інституту – середовища, де безпосередньо формуються основи соціалізації дитини.

Сучасна педагогічна наука активізувала проблему глибокого дослідження сім'ї, її безпосереднього провідного впливу на гармонійне виховання дитини. Вчені переконані в безальтернативному пріоритеті сімейного виховання в розвитку особистості дитини. За останній час різні науки, як власне й педагогіка, засвідчили поглиблений інтерес до сім'ї як об'єкту дослідження й, як наслідок, отримали нову інформацію, знання, які дозволяють розширити характеристику цього надзвичайно важливого соціального інституту виховання.

В цілому, безперечним є висновок, що наукові дослідження сім'ї, її функцій, виховання дітей розглядають ті чи ті характеристики сучасної сім'ї важливі для сімейної педагогіки – окремої галузі педагогічної науки, яка наприкінці XX – XXI ст. набула нового звучання, стала предметом

дослідження на міждисциплінарному рівні. Зокрема вітчизняні вчені мають досить серйозні результати у вивченні таких питань, як: морально-психологічні основи сім'ї (Постовий В.Г.) [12], функціональність сім'ї (Кравець В.П.) [7,8], соціалізація дітей у взаємодії сім'ї і школи (Кравченко Т.В.) [9], етнопедагогічні особливості виховання (Ковбас Б.І.) [6], соціологія сім'ї (Марченко С.Я.) [10], історія сімейного виховання (Федяєва В.Л.) [14] тощо. Наукові школи з дослідження питань теорії, історії, практики сімейного виховання існують в Уманському державному педагогічному університеті ім.П.Тичини, Тернопільському державному педагогічному університеті ім.Г.Гнатюка, Кіровоградському державному педагогічному університеті ім.В.Винниченка, Херсонському державному університеті, Луганському національному університеті ім. Т.Шевченка. Слід зазначити, що в Україні зроблено важливі кроки в напрямку створення цілісної фундаментальної теорії історії сім'ї.

Складний характер сім'ї як соціального утворення зумовлює наявність різноманітних підходів до її вивчення. Разом з тим, їх можна об'єднати в кілька груп залежно від того, в якому аспекті розглядається сім'я.

Сім'я як своєрідна спільнота людей, як соціальний інститут впливає на всі сторони суспільного життя, з нею пов'язані всі соціальні процеси. Водночас сім'я зберігає відносну автономність щодо суспільно-економічних відносин, виступаючи одним із найбільш традиційних і стійких соціальних інститутів. У життєвих уявленнях та спеціальній літературі поняття сім'я часто ототожнюється з поняттям шлюб. Вивчення праць соціологів, зокрема з питань соціології сім'ї (О.Антонова, В.Зацепіна, В.Кравця, А.Харчева та ін.) [1,2,5,7,8,15,16], дає право говорити про різні підходи до визначення терміну сім'я.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок між поняттям шлюб і сім'я, вчені-соціологи А.Харчев («Шлюб і сім'я в СРСР», 1979), О.Антонов («Соціологія сім'ї», 1996), В.Зацепін («Сім'я: соціально-психологічні й етичні проблеми», 1990) стверджують про наявність притаманних кожному з них специфічних

рис. Так, А.Харчев у праці «Шлюб і сім'я в СРСР» доводить, що шлюб і сім'я виникли в різні історичні періоди; шлюб – це «історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через яких суспільство упорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, а також встановлює їхні подружні і батьківські права та обов'язки»; сім'я – це «складніша система стосунків, ніж шлюб, тому що вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя та їхніх дітей, а й інших родичів або просто близьких подружжю та необхідних для них людей [15, с.66].

Сучасний російський соціолог сім'ї О.Антонов стверджує, що «сім'я – це заснована на єдиній загально сімейній діяльності спільнота людей, пов'язаних узами «подружжя – батьківства – родинності», в якій відбувається процес відтворення населення і реалізується наступність сімейних поколінь.

У ній (сім'ї – В.Ф.) проходить соціалізація дітей» [1,с.44]. Тільки наявність триєдиного зв'язку «подружжя – батьківство – родинність» дає змогу говорити про конструювання сім'ї як системи, що складається з підсистем. Існують такі первинні підсистеми, що входять до складу сім'ї: подружні, батьківські і ті, які виникають між дітьми.

Якщо ж у сім'ї відсутня одна з підсистем, то в такому разі мова не йде про «сімейну групу». На думку О.Антонова, в разі випадання однієї з ланок цієї тріади сумнівним вважається існування сім'ї як такої [2]. Також український учений Є.Захарченко у статті «Вплив соціально-економічних умов життя на сім'ю як соціальний інститут» доводить, що «сім'я – це соціальний інститут, і всі її потреби та функції вирішальною мірою регламентовані соціальними явищами» [4, с. 29].

Учені-соціологи О.Черніков, А.Варга вважають, що «сім'я є відкритою системою, яка перебуває в постійній взаємодії з навколишнім середовищем. Крім того, сім'я – самоорганізуюча система, поведінка якої має мету, а джерело перетворень знаходиться у ній самій» [17, с.182].

Більшість учених підкреслюють, що сім'я це явище культурно-історичне і соціально-педагогічне, провідним чинником якої є її

функціонування – сімейні взаємостосунки: подружні (шлюбні стосунки між чоловіком і дружиною) та родинні (відносини батьків і дітей, між дітьми, між родичами).

Український дослідник сім'ї В.Кравець наголошує, що «сім'я – це точка, де економіка, мораль, обов'язок, кохання, фізіологія, характери і навіть політика переплітаються в єдиний клубок, це історично конкретна система взаємин між подружжя, між батьками і дітьми; мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність, в якій обумовлена потреба суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення» [8, с.39].

Отже, вчені визначають сім'ю як: соціальний інститут (О.Антонов, В.Зацепін); конкретна сім'я – інституалізована соціальна група (В.Дружинін); сім'я – соціальна система (А.Варга, А.Харчев, О.Черніков); мала соціальна група (В.Кравець).

Таким чином, дане трактування терміну «сім'я» дає змогу обґрунтувати, систематизувати, угрупувати окремі методологічні способи до дослідження сім'ї, певний підхід до розгляду методології дослідження. Виходячи з предмету нашого дослідження, ми виокремлюємо методологію символічного інтеракціоналізму. Символічний інтеракціоналізм – одна з провідних парадигм в соціології, яка ставить за свою мету розуміння поведінки людей, причому поведінка сприймається так, як люди самі її розуміють. Прихильники цієї теорії переконані в тому, що кожний індивід має власне тлумачення своїх дій, учинків у сім'ї. Методологія символічного інтеракціоналізму розглядає сім'ю як малу соціальну групу і базується на працях Дж.Хоманса (теорія соціального обміну), Дж.Адамса (теорія справедливого обміну), Дж.Міда і Г.Блумера (теорія символічного інтеракціоналізму).

Відповідно теорії символічного інтеракціоналізму люди надають стимулам, що впливають на них, певні значення і реагують на ці значення, а не на стимули як такі.

В методології символічного інтеракціоналізму сім'я визначається як сукупність соціальних ролей, які виникають і реалізуються у взаємодії її членів відповідно до позицій, які вони займають. У більшості таких досліджень сім'я ототожнюється з відносно закритою системою, яка має досить слабкі зв'язки з оточуючими її інститутами, організаціями, групами. Тому інституціональний і культурний аспект сім'ї практично не аналізується. Цей напрямок акцентує увагу на дослідженні ролей і статусів, міжстатусних відносин в процесі комунікації, конфліктів, прийнятті рішень тощо. Так, Дж.Хоманс вважає, що взаємодію людей можна зрозуміти на основі методу заохочення і покарання. Прихильники теорії справедливого обміну надають особливого значення справедливому характеру винагороди. Саме ці методи, прийоми і засоби є прийнятними в сімейній педагогіці в цілому та виховній практиці батьків зокрема. Подібною є інша спроба розгляду сімейних відносин – конфліктологічний підхід, представники якого апелюють до складного суперечливого характеру відносин у сім'ї, і виокремлюють рольові та статусні конфлікти між членами родини і т. ін. Деякі дослідники акцентують увагу на аналізі порядку розподілу влади в середині самої сім'ї, надаючи особливого значення механізму прийняття рішень. До прихильників такого підходу відносимо російського психолога В.Дружиніна, котрий обґрунтував чинники, які визначають функціонування сім'ї насамперед через основні види владних стосунків, що реалізуються в ній: нагорода, примус, авторитет, закон, відповідальність та емоційна близькість. Визначивши складові, цей дослідник вибудовує психолого-педагогічну модель елементарної сім'ї за такими характеристиками:

1. Хто несе відповідальність за сім'ю: батько чи мати (чи дитина, яка досягла зрілого віку).

2. Хто домінує в сім'ї. У патріархальній сім'ї – батько, в матріархальній – мати. В так званій дитиноцентричній сім'ї психологічно домінує дитина, її потреби й бажання. При цьому, аналіз моделі сім'ї, зроблений В.Дружиніним, а також обґрунтовані нами поняття сім'ї, дозволяють говорити., що відносини домінування в сім'ї є перехідними, і ці варіанти домінування будуть різними. Водночас у такій моделі емоційна близькість може бути різною. Дослідник наголошує, що поняттям «влада-підкорення», «емоційна близькість», «відповідальність» в конкретній культурі може надаватися різна значущість, що виявлятиметься у різниці значущості тих чи тих стосунків у структурі самої сім'ї [3, с. 27].

Прихильники конфліктологічного підходу відзначають, що ті члени сім'ї, які володіють більшими матеріальними засобами, наділені більшою владою та авторитетом. Х.Хартманн пропонує сучасний варіант теорії конфлікту щодо сім'ї. Для неї сім'я – це «місце боротьби. Сім'я стає полем бою, де відбуваються конфлікти щодо перерозподілу засобів, в тому числі і щодо праці в домашньому господарстві та виховання дітей. Як вважає Х.Хартманн, беззаперечні обов'язки жінки в домашньому господарстві є формою експлуатації, яка склалася відповідно до капіталістичної патріархальної системи. Ця теорія носить назву «марксистсько-феміністської», бо наголошує на використанні «жінки-робітниці» з боку чоловіка-капіталіста, в руках котрого сконцентровані економічні засоби. Отже, в центрі уваги цієї конфліктологічної парадигми є напруження і боротьба всередині сім'ї.

Оскільки даний погляд на сім'ю як на малу соціальну групу лише нещодавно набув статусу домінантного, то більш поширеними є соціальні концепції, в яких сім'я виступає як соціальний інститут. Це є традиційним визначенням для сімейної педагогіки, зокрема – історії сімейного виховання, адже саме історія сімейного виховання пов'язана з інструментальними змінами сім'ї: структурною й організаційною в конкретних історичних умовах.

Соціологічний підхід передбачає розгляд сімейного виховання в єдності й взаємозв'язку таких складових сім'ї, як: подружжя – батьки; батьки – діти; діти – діти (інші родичі – дідусь – бабуся). Реалізуючи такий підхід, можемо розглядати можливі трансформації сімейного виховання, що відбуваються під впливом культурологічних, соціально-структурних, соціально-психологічних і соціально-педагогічних чинників.

Соціологічний підхід при вивченні сімейного виховання безпосередньо пов'язаний із такими поняттями соціології сім'ї, як макрорівень та мікрорівень. Макро- та мікрорівні аналізу виокремлюється в різних галузях наук, у тому числі і в сімейному вихованні. Виходячи з теоретичних положень соціології сім'ї, обґрунтованих О.Антоновим [1], розглядаємо практику й історію сімейного виховання не окремої сім'ї, а виокремлюємо лише ті принципи, форми, методи і прийоми, що розкривають сутність змін і динаміку всієї маси сімей у соціально-історичному просторі і часі у взаємодії з іншими елементами макроструктури.

Розгляд сімейного виховання в контексті мікросоціології сім'ї передбачає розгляд сімейного виховання на конкретному типі сім'ї, історію і біографію її становлення, єднання і роз'єднання, розпад тощо. Мікросоціологія сім'ї має справу не з однією сім'єю, а з окремою моделлю сім'ї, що вивчається на значній кількості прикладів у зв'язку з сімейними подіями, які мають властивість повторюватися у більшості випадків.

Мікросоціологія сім'ї, використовуючи біографічний підхід і аналізуючи сім'ю за стадіями її повного циклу, що виявляється у всій сукупності сімей, здатна з опису окремих випадків скласти емпіричне узагальнення типових траєкторій сімейного життя. У множині сімейних історій складається найбільш повторювані й поширені конфігурації, і відповідно узагальнюється практика виховання.

Сім'ю як соціальний інститут аналізуємо в тому випадку, коли особливо важливим є з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи

тим сучасним потребам суспільства. Модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

Проведена нами робота дозволила дійти висновку, що розгляд сім'ї як соціального інституту, передбачає вивчення таких питань:

- суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вплив суспільних потреб та характер відносин та спосіб життя сім'ї;
- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи тих умовах;
- соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;
- ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;
- співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім'ї тощо.

На думку М.Мацьковського, соціолога-дослідника цікавить понад усе взірці сімейної поведінки, ustaleni roli, що виконують її члени, особливості формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин. Одні норми, обов'язки і права носять юридичний характер і регламентуються законодавством (питання про володіння майном, про матеріальні зобов'язання батьків стосовно дітей і один до одного, про мінімальний вік вступу до шлюбу, про юридичні підстави для розірвання шлюбу, про права і обов'язки колишнього подружжя пов'язані з утриманням і вихованням дітей, володіння майном після розірвання шлюбу). Інші норми шлюбу регулюються мораллю, звичаями та традиціями. До них належать норми залицяння, шлюбного відбору і дошлюбної поведінки, розподіл влади і обов'язків між подружжям, характер сімейного дозвілля тощо. Така ж моральна регламентація розповсюджується на процес розлучення, відносини з рідними й друзями [11].

Отже, проблема розробки питань методології сім'ї, сімейної педагогіки є надзвичайно актуальною. Окрім тих, що розкриті у публікації, сімейна педагогіка спирається на загально визнані підходи: системний, структурний, аксіологічний, історико-компаративістський, парадигмальний, культурологічний, соціологічний. Їх використання в обґрунтуванні методології дослідження сімейної педагогіки, зокрема історії сімейного виховання, дозволяє синтезувати, фрагментарно розбити на окремі періоди історію сім'ї, історію сімейного виховання, сучасний стан педагогіки сім'ї в єдиний цілісний історико-педагогічний процес.

Список літератури

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во МГУ, «Братъя Карич», 1996. – 303 с.
2. Антонов А. И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов) / А. И. Антонов. – М., 1998. – С. 159.
3. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 176 с.
4. Захарченко Є. Вплив соціально-економічних умов життя на сім'ю як соціальний інститут / Є. Захарченко, К. Захарченко, Е. Підлубна // Економіка України. 2006. № 9. – С.26-33.
5. Зацепін В.І. та інших. Сім'я. Соціально-психологічні і етичні проблеми: Довідник. Київ, 1990. – 225 с.
6. Ковбас Б. Основи родинних взаємовідносин. Родинна педагогіка : в 3 т. / Б. Ковбас, В. Костів – Івано-Франківськ, 2006. – Т.1. –2006. –288 с.
7. Кравець В.П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості : монографія / В. П. Кравець. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – 476 с.
8. Кравець В.П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді / В. Кравець. – К. : Київська правда,

9. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія / Т. В. Кравченко; Ін-т пробл. виховання АПН України. - К. : Фенікс, 2009. - 416 с.
10. Марченко С. Я. Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности. - Л.: Альма-матер, 1999.
11. Мацковский М. С. Социология семьи: Проблемы, теории, методологии и методики / М. С. Мацковский. – М., 1989. – 116 с.
12. Постовий В. Г. Ціннісні орієнтації української сім'ї : (історико-педагогічний аспект) / В. Г. Постовий // Педагогіка та психологія. – 1997. – № 1. – С. 185 – 190.
13. Постовий В., Щербань П. Сім'я і родинне виховання : Концепція / В. Постовий, П. Щербань // Рідна школа. – 1996. – № 11 – 12. – С. 15 – 20.
14. Федяєва В.Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина ХІХ – ХХ століття): монографія / В. Л. Федяєва. – Херсон: РІПО, 2010. – 348 с.
15. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. Опыт социологических исследований / А. Г. Харчев. – М. : Мысль, 1964. – 325 с.
16. Харчев А. Г. Социология семьи: проблемы становления науки: Перепеч.с изд.1979г./А.Г.Харчев.-М.:ЦСП,2003.- 342с.
17. Черников А. Структура и типы родительского отношения / А. Черников, А. Варга. – М., 1986. – 248 с.